

УДК 808.3 - 086:801.541.43

ПРИКМЕТНИКОВА ДЕРИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Руколянська Н.В., пошукач

Запорізький юридичний інститут МВС України

У статті аналізуються способи творення простих за структурою прикметників, що функціонують у сучасній українській юридичній термінології, а також визначаються й описуються найактивніші словотвірні моделі цих прикметників у джерелах сфер фіксації та функціонування юридичної термінології.

Ключові слова: термінологія, термін, словотвірна модель, способи словотворення, терміни-прикметники, активність.

Руколянская Н.В. ДЕРИВАЦИЯ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В УКРАИНСКОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ / Запорожский юридический институт МВД Украины

В статье анализируются способы образования структурно простых имен прилагательных, которые функционируют в современной украинской юридической терминологии, а также определяются и описываются самые активные словообразовательные модели этих имен прилагательных в источниках сфер фиксации и функционирования юридической терминологии.

Ключевые слова: терминология, термин, словообразовательная модель, способы словообразования, термины-прилагательные, активность.

Rukolianskaia N.V. WORD-FORMATION OF ADJECTIVES IN UKRAINIAN JURIDICAL TERMINOLOGY / Zaporozhye Juridical Institute of Internal Affairs, Ukraine

The article analyzes methods of adjectives-formation which function in the contemporary Ukrainian juridical terminology are analyzed. So as the most active word-formative models of adjectives in the spheres and sources of functioning of juridical terminology are determined and described.

Key words: terminology, term, methods of word-formation, word-formative models, adjective-term, activity.

Термінології різних галузей знань останніми десятиліттями активно досліджуються. Лінгвістами виявляються й описуються способи творення термінів у різних розвинених європейських мовах, що забезпечує об'єктивність прогнозу відносно подальшого розвитку тієї чи іншої терміносистеми. У центрі цих досліджень знаходиться термін, природа семантики якого виявляється насамперед через співвіднесеність із поняттям.

Основним носієм понятійного значення в усіх термінологіях, у тому числі й в юридичній, виступають іменники (*викрадач, позивач, присуд*). Разом із тим наукові поняття активно номінуються й іншими частинами мови: прикметниками (*диспозитивний, заповідальний, позовний*), дієсловами (*заарештувати, розкрадати, ув'язнений*), прислівниками (*безвідставно, навмисно, недбало*). Хоча за частотністю вживання прикметники поступаються іменникам, їх місце у галузевих термінологіях є не менш важливим, оскільки термінологічні поняття номінуються за ознаками. Так, в юридичній терміносистемі прикметниками номінуються характерні ознаки злочинів, суб'єктів і об'єктів злочинної діяльності, ознаки злочинних явищ і дій. Прикметниковою сферою є передусім сфера функціонування термінології, в якій вони виступають ознаками процесів, предметів, понять і яка "являє собою реальну картину конкретно-галузевого термінотворення й терміновикористання"[1,8], хоча вони досить широко представлені і в сфері фіксації юридичної термінології, яка "відображає прагнення спеціалістів показати термінологію, якою вона повинна бути в ідеалі"[1,8], і про що свідчать термінологічні галузеві словники. Завдяки прикметникам формуються терміни-словосполучення, які "є відносно стійкими, оскільки можуть включати до свого складу мінливі, нестабільні семантичні ознаки," й "складаються з самостійних термінів, кожний з яких має власну дефініцію" [2,93] (напр., *юр. апеляційний суд; політ., юр. легальна партія; юр. виправдувальний вирок*) і складені терміни, яким "притаманна стійкість та відтворюваність", і в яких "один з компонентів, як правило, не є термінологічно самодостатнім, а тому й немає самостійної дефініції" [2,93] (напр., *юр. попередня судимість, старший слідчий, тяжкий злочин*).

Аналізу прикметників на матеріалі загальнолітературної мови присвячено дослідження лінгвістів: Л. Береговенко [3], В. Горпинич [4;5], В.Грещук [6], А. Грищенко [7;8], К. Щербатюк [9] та ін. Щодо термінів-прикметників, то в галузевих терміносистемах вони найчастіше розглядаються лише при аналізі способів творення складених термінів [10;11]. Прикметники в українській юридичній термінології складають численну групу, оскільки, будучи виразником якісної ознаки, являють собою цікавий лексико-

граматичний розряд слів у плані як лексико-семантичного вираження, так і використання словотворчих засобів.

Дослідження словотвірних моделей простих за структурою прикметників, що функціонують в юридичному просторі, і становить предмет нашого дослідження (складні прикметники аналізувалися нами в попередніх роботах [12]). Зареєстровані в сфері функціонування прикметники-терміни перевірялися за термінологічними юридичними словниками [13;14].

У сучасній українській юридичній термінології, за класифікацією Г. Онуфрієнко [15,249], здійсненої на засадах логіко-лінгвістичного аналізу, “виокремлюються сім груп одиниць, між якими виникають рухомі границі”[15,249]. Якщо проаналізувати досліджувані прикметники у контексті цієї класифікації, можна виділити дві їх групи: 1) базові терміни (*каральний, касаційний, юридичний*); 2) загальнонаукові (й міжнаукові) терміни (*легальний, управлінський*). Розгляд словотвірних моделей здійснювався в межах цих груп. Подальше дослідження термінів-прикметників юридичної термінології доцільно провести у межах чотирьох груп, а саме: вузькоспеціальні терміни; залучені; загальнонаукові (і міжнаукові); терміни широкої семантики, що і складе перспективи дослідження прикметникової сфери.

Походження вихідної основи прикметника, її колишня категоріальна приналежність до певної частини мови є одним з основних вимірів словотвірного аналізу, тому логічним є зазначення частиномовної приналежності джерел, з яких бере початок основа аналізованих терміноодиниць. Так, творення похідних юридичних термінів-прикметників, які виступають як одна з багатьох ланок у системі багатобічних зв'язків між частинами мови, відбувається як від прикметникових основ (*не- + осудний* ← *осудний*), так і від основ інших частин мови: іменника (*без- + спір + -н(ий)* ← *спір, перлюстрацій + -н(ий)* ← *перлюстрація*); дієслова (*виправдува + -льн(ий)* ← *виправдувати, забезпечува + -льн(ий)* ← *забезпечувати*); прислівника (*цілк + -овит(ий)* ← *цілком*). При цьому творення прикметникової лексики в юридичній термінології відбувається як від слов'янських основ (*здава + -льн(ий)* ← *здавати, невільни + -цьк(ий)* ← *невільник, позов + -н(ий)* ← *позов*), так й іншомовних (*інструкт + -ивн(ий)* ← *інструкція, казус + -н(ий)* ← *казус, репрес + -ивн(ий)* ← *репресія*), що свідчить про її незамкненість та відкритість як системи й “ілюструє дві взаємообумовлені тенденції: до нормативного збереження національної самобутності мови і до термінологічних зовнішніх запозичень”[2, 90].

Усі аналізовані терміни-прикметники є відносними, тобто такими, що позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії. Їх утворено морфологічним способом, зокрема афіксацією, що відбиває тенденцію загальнолітературної української мови. Саме ”в морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладено основи структурної семантизації, які мають першочергове значення для термінології”[16,167]. Завдяки афіксам відбувається спеціалізація та класифікація юридичних термінів. Проте юридична термінологія з-поміж багатьох основних словотвірних моделей “узяла” для себе лише ті, що забезпечують її системну організацію.

Дослідження прикметників у ракурсі словотвірних моделей передбачає визначення її як одного з основних понять словотвірної дериватології, оскільки в мовознавчій літературі досі немає чіткої дефініції цього лінгвістичного поняття. Словотвірну модель розглядаємо в контексті концепції проф. В. Горпинича, за якою вона є “еталон структури слова, який імітує граматичну (дериваційну) правильність у відповідності з певною теорією. Словотворення за моделлю – це утворення за правилами”[17,103]. Таким чином, виявляються три складові моделі, а саме: 1) “основа твірного слова як компонент семантичної бази похідного (тема похідного), 2) дериватор як носій нового значення похідного (рема похідного), 3) морфологічні явища як засоби сполучуваності твірного слова з дериватором” [17,106]. Відтак словотвірні моделі поділяються на групи за частинами мови похідних, при цьому для кожної частини мови є характерними свої власні афікси.

Аналіз словотвірних моделей прикметників в юридичній термінології дозволяє визначити три способи їх творення: суфіксальний (*новаційний, претензійний, розшуковий*), префіксально-суфіксальний (*міжсоюзницький, підрядий, прикордонний*), префіксальний (*антиробітничий, недисциплінований*).

Високий ступінь абстракції в ознаці відповідних похідних викликає значні труднощі у справі диференціації похідних за характером ознак, які вони виражають, тому у роботі відсутній поділ юридичних термінів-прикметників за лексико-семантичними групами, а, отже, діапазон можливих значень відносних прикметників залишається надзвичайно широким.

Аналіз словотвірних моделей базових термінів-прикметників, які “позначають використовувані в правничій терміносистемі поняття базових наук і тих галузей знання, які складають фундамент правничих знань”[15,250], показав, що вони утворюються суфіксальним, префіксально-суфіксальним та префіксальним способами і є похідними від:

а) іменників:

- за моделлю “**N + s**”¹ за допомогою суфіксів **-н-, -ов-, -єв-, -льн-, -альн-, -ичн-, -цьк-, -ськ-, -ивн-, -ч-** (вибор + *-ч(ий)* ← *вибори*, делікт + *-н(ий)* делікт, нагляд + *-ов(ий)* ← *нагляд*, рецидив + *-н(ий)* ← *рецидив*);

- за моделлю “**pr + N + s**” за допомогою префіксів **без-, поза-, перед-, під-, проти-** та суфіксів **-ов-, -н-, -ч-** (без- + *апеляцій* + *-н(ий)* ← *апеляція*, без- + *порад* + *-н(ий)* ← *порада*, під- + *суд* + *-н(ий)* ← *суд*, під- + *захис* + *-н(ий)* ← *захист*, проти- + *прав* + *-н(ий)* ← *право*);

б) прикметників за моделлю “**pr + A**” за допомогою префіксів **контр-, екс-, а-, не-** (*а-* + *моральний* ← *моральний*, *екс-* + *територіальний* ← *територіальний*, *контр-* + *асигновочний* ← *асигновочний*, *не-* + *осудний* ← *осудний*);

в) дієслів:

- за моделлю “**V + s**” за допомогою суфіксів **-н-, -ч-, -льн-** (*виправ* + *-н(ий)* ← *виправляти*, *виправд* + *-н(ий)* ← *виправдати*, *завір* + *-ч(ий)* ← *завірити*, *заповід* + *-льн(ий)* ← *заповідати*, *підстав* + *-н(ий)* ← *підставити*);

- за моделлю “**pr + V + s**” за допомогою заперечної частки **не-** та суфікса **-н-** (*не-* + *розрив* + *-н(ий)* ← *не розривати*, *не-* + *поруш* + *-н(ий)* ← *не порухати*). Результатом аналізу виявлено, що серед базових термінів-прикметників найактивнішою є модель “**N + s**”.

Загальнонаукові та міжнаукові (їх переважна більшість) терміни-прикметники виявляють однакову семантику в усіх або кількох галузях знань, проте вони можуть конкретизуватися в складі різних терміносистем, насамперед у численних терміносполученнях. Так, термін *заочний* функціонує в трьох гуманітарних науках - педагогіці, бібліотечній справі, юриспруденції, набуваючи спеціалізованого значення в кожній із них у складі відповідних терміносполучень: *пед. заочне навчання*, *бібл. заочний абонемент*, *юр. заочний розгляд справи*, *заочний вирок*. Прикметник *несправедливий* функціонує як термін у галузях політології та юриспруденції, входячи у термінологічні словосполучення: *політ. несправедлива війна*, *юр. несправедливий вирок*.

Прикметники загальнонаукової та міжнаукової семантики утворюються суфіксальним, префіксально-суфіксальним та префіксальним способами і є похідними від:

а) іменників:

- за моделлю “**N + s**” за допомогою суфіксів **-ов-, -ичн-(-ічн-), -ч-, -н-, -цьк-, -ськ-, -льн-, -альн-, -ивн- -есн-** (*бандит* + *-ськ(ий)* ← *бандит*, *інспекцій* + *-н(ий)* ← *інспекція*, *канон* + *-ічн(ий)* ← *канон*, *ресстр* + *-ов(ий)* ← *ресстр*, *слов* + *-есн(ий)* ← *слово*);

- за моделлю “**pr + N + s**” за допомогою префіксів **під-, між-, поза-, без-, при-** та суфіксів **-н-, -ов-** (*без-* + *віз* + *-ов(ий)* ← *віза*, *поза-* + *черг* + *-ов(ий)* ← *черга*, *при-* + *кордон* + *-н(ий)* ← *кордон*);

б) прикметників за моделлю “**pr + A**” за допомогою префіксів **анти-, за-, не-** (*анти-* + *робітничий* ← *робітничий*, *за-* + *очний* ← *очний*, *не-* + *дійсний* ← *дійсний*);

в) дієслів:

- за моделлю “**V + s**” за допомогою суфіксів **-льн-, -ов-, -вч-, -н-** (*викона* + *-вч(ий)* ← *виконати*, *викрив* + *-льн(ий)* ← *викривати*, *тлумач* + *-н(ий)* ← *тлумачити*);

- за моделлю “**pr + V + s**” за допомогою префікса **проти-** та суфікса **-н-** (*проти-* + *леж* + *-н(ий)* ← *лежати*);

г) прислівників за моделлю “**Adv + s**” за допомогою суфікса **-овит-, -ов-, -ивн-** (*дарм* + *-ов(ий)* ← *дарма*, *супрот* + *-ивн(ий)* ← *супроти*, *цілк* + *-овит(ий)* ← *цілком*).

Аналіз загальнонаукових та міжнаукових термінів переконав, що вони переважно творяться від іменників за моделлю “**N + s**”, а поодинокі – від прислівників за моделлю “**Adv + s**”.

Результатом аналізу було виділено групу термінів, словотвірність яких може бути інтерпретована двояко (так званий паралельний словотвір): префіксальне й префіксально-суфіксальне творення (напр., *бездоказовий* ← *без-* + *доказ* + *-ов(ий)*, *без-* + *доказовий*; *надзвичайний* ← *над-* + *звичай* + *-н(ий)*, *над-* + *звичайний*; *переддоговірний* ← *перед-* + *договір* + *-н(ий)*, *перед-* + *договірний*). Ця група свідчить про різні можливості прикметникового термінотворення в юридичній сфері.

Досліджений лексичний масив засвідчив, що прикметники вступають у парадигматичні зв'язки, утворюючи антонімічні пари, що посилює системність як одну із основних ознак галузевої термінології.

¹ N- іменник або його основа; A - прикметник або його основа; V- дієслово; Adv - прислівник; pr - префікс; s - суфікс.

З-поміж них виділяємо такі види антонімів: спільнокореневі (*бездоказовий//доказовий, безкарний//карний, невідсудний//відсудний*) і різнокореневі (*виправдувальний//обвинувачувальний, прокурорський//адвокатський*). Синонімія не є бажаним явищем в юридичній, як і в будь-якій іншій фаховій, термінології, оскільки обмежує простір взаємопорозуміння спеціалістів, свідчить про незавершеність процесу нормалізації, що й ілюструють виявлені спільнокореневі та різнокореневі синонімічні пари: *беззаконний//незаконний, безпристрасний//безсторонній, відсотковий // процентний, позашлюбний // нешлюбний, казусний // складний, заплутаний* тощо. Паронімія представлена такими,

наприклад, прикладами: *виборний – виборчий, виконавчий – виконавський, суб’єктний – суб’єктивний*; розрізнення слів-паронімів є досить важливим у лінгводидактиці.

Серед аналізованого матеріалу виявлено незначну кількість спільнокореневих прикметникових утворень на *-н(ий), -ов(ий)* з однаковим термінологічним значенням (причому *-н(ий)* відзначається найбільшою значеннєвою нейтральністю) (напр., *аймачний-аймаковий, контрактний – контрактовий, наглядний - наглядовий, спадкоємний - спадковий*), які поповнюють термінологічну лексику, збагачують синонімічність ряду слів, використовуються зі стилістичними настановами в різних контекстах. У мовознавчій літературі такі прикметники визначаються по-різному: “або як синоніми, що, крім спільного в значенні, мають певні семантичні і стилістичні відмінності, або ж як морфологічні варіанти слова”[9, 141].

Таким чином, за матеріалами дослідження можна зробити висновок, що прикметникова сфера представлена виключно похідними. У ході здійсненого лінгвістичного аналізу виявлено, що українська юридична термінологія використовує для своїх потреб не лише суто термінологічні (базові) прикметники, сфера вживання яких обмежується фахом, але й загальнонаукові, міжнаукові. Виявлено, що юридична терміносистема однаковою мірою використовує обидві групи термінів. Оскільки правничу галузь перебуває сьогодні на стадії активного розвитку і вдосконалення, створюються нові терміноодиночки відповідного словотвірного типу за існуючими словотвірними моделями як від слов’янських, так й від іншомовних основ. Найбільшу активність при творенні юридичних термінів-прикметників виявляє суфіксальний спосіб, меншу активність – префіксально-суфіксальний та префіксальний.

Дослідженням сучасних українських юридичних термінів-прикметників доведено, що вони утворюються від самостійних частин мови (переважно іменників), за власними, властивими лише прикметнику, словотвірними моделями. Всі моделі є лінійними, тобто такими, до яких належать афіксальні. Найвищу активність виявляють: “**N + s(-н-)**”, “**N + s(-ов-)**”, “**pr(без-) + N + s (-ов-)**”, “**pr(під-) + N + s(-н-)**”, що відбиває тенденцію, характерну для літературної української мови. Одержані результати дослідження поширюють знання про способи формування й поповнення юридичної термінології і прогнозують перспективи прикметникового словотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спецкурс з технічної, фізичної та математичної термінології для студентів ступеневої підготовки спеціалістів з вищою технічною освітою: Навч. посібник/Л.С. Азарова, А.В. Костюк.- Вінниця, 1998.- 93 с.
2. Онуфрієнко Г.С. Гібриди як мовні знаки в національній термінології // Проблеми граматики, фонетики, лінгводидактики. Збірник статей / За ред. М.І. Степаненка. – Полтава, 2001. – С. 89-94.
3. Береговенко Л.М. Формування дериваційної системи прикметників української мови (якісні прикметники): Дис...канд. філол. наук: 10.02.02 / НАН України. Ін-т української мови. – К., 1994. – 287л.
4. Горпинич В.О. Лінгвістичні засади формування словотвірної норми відсубстантивних прикметників в українській мові // Мовознавство.- 1992. – №1. - С. 11-17.
5. Горпинич В.О. Відтопонімі прикметники в українській мові.-К., 1976.
6. Грещук В.В. Словотворчий потенціал прикметників на позначення внутрішніх якостей людини // Мовознавство. – 1992. – №3. – С. 8-15.
7. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
8. Грищенко А.П. Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові // Словотвір сучасної української мови. – К., 1973. – С.119-170.
9. Щербатюк К.Х. Однокореневі прикметники на *-н-ий, -ов-ий* // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С.141-158.
10. Овчаренко Н.І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології: Дис...канд.філол. наук.:10.02.01. // ДДУ – Донецьк, 1996. – 218 л.

11. Векслинець Л.М. Структура і походження сучасної української психологічної термінології: Дис...канд.філол.наук.:10.02.01. // НАН України. Ін-т української мови. – К., 1997.-226 с.
12. Руколянська Н.В.Складні прикметники у сфері фіксації юридичної термінології // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л.А.Лисиченко. -Харків, 2001.- Вип.6. - С. 139-143
13. Воробйова С., Зайцев Ю., Соломашенко Н. Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології (труднощі терміновживання) / Заг.ред. Ю.Зайцев. - К., 1994. – 553 с.
14. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К., 1994.- 600 с.
15. Онуфрієнко Г.С. Фахова термінологія як національна лінгвомодель системи фахових понять у науковому інформаційному просторі (на матеріалі джерел української правничої термінології) // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України: Науково-практ. збірник.– Запоріжжя,1999. - Вип.2.- С. 235-252.
16. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: підручник. – Львів, 1994. – 216 с.
17. Горпинич В.О. Українська словотвірна термінологія. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.